

NAGY TIBOR BALÁZS

A kuruc költészet mint közköltészet jellege, tematikája és egy tipikus műfaja

A közköltészet körülhatárolásának problémái

Az elmúlt évtizedek „vulgármarxista” hatásokat is elszenvedő folklorisztikája és irodalomfelfogása számára a *közköltészet* fogalma mai értelmében nem volt ismeretes. A *Magyar Néprajzi Lexikon* külön címszóként kezeli¹ ezt a tudományos diskurzusba a klasszika-filológus Marót Károly által bevezetett² terminust. A lexikon előbb Marót meghatározását közli, miszerint *nincs külön irodalmi ('mű'-) és népi ('nép'-) költészet, csak az egyigaz költészet van, amely akkor a legigazibb és a legtökéletesebb, ha 'közköltészeté' válhat...* A címszó szerzője természetesen és nyilvánvalóan elutasítja ezt a definíciót, de nem azon az alapon, ahogyan ma tennénk, hanem osztályszempontokat (is) figyelembe véve: *E meghatározás... különféle polgári esztétikák befolyása alatt... elmossa a közösségi (folklór) és személyes-individuális művészet minőségi más és más voltát... Ugyanakkor, leszűkítve érvényességi körére, ti. a folklórra, kifejezi annak legfontosabb jellemvonását, a kollektivitást, amelynek sikerült magyar nyelvi megfelelőjét kínálja. Megtörténik tehát a közköltészet = közösségi költészet = népköltészet egybemосódás – illetve egybemосás – és az éles, műköltészet – népköltészet kontraszt, kiemelve az előbbinek „személyes-individuális” és az utóbbinak „kollektív” voltát. S ebben implikaturaként ott vannak az iskolás tanulmányainkból jól ismert, a népköltészettről alkotott féligazságok. Ilyenek a folklór alapvetően szóbeli jellegéről, „szájról szájra” terjedéséről, variálódásáról, közösségi voltáról, névtelenségéről stb. szóló elképzelések. Ezek azonban nem veszik figyelembe az orális és a „szkripturális” hagyomány közötti átmeneti jelenségeket, például tárgyalandó témánkat, a túlnyomórészt kézíratos ún. *kuruc költészetet* vagy egyéb, „félig irodalmat (*semi littérature*)”.³*

Feltételezésünk szerint ezek az alkotások lehetnek, amelyeket a lexikon rendre *félnépi*nek nevez. A *kuruc énekek, kuruc dalok, kuruc nóták* címszó magyarázata szerint a *kuruc énekek* korábbi rétege *félnépi*, az *újabb irodalmi eredetű, mindkét rétegből számos alkotás került be a szóhagyományba;*

¹ *Magyar Néprajzi Lexikon* (a továbbiakban MNrL), 3. kötet, K–Né, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., 1980, 327.

² KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet*, Bp., 2004, 11.

³ I. m. 12.

az előző gyökerebben, az utóbbi alig alakult át. Két évszázadon át tartott e téren is az írás- és szóbeliség kölcsönhatása... Mindez megnehezíti a kutatást, mely máig lezáratlan...⁴ Már ebből is sejthető igazunk, ám az akadémiai kiadvány ebben is „segítségre siet”: bevezeti ugyanis a *félnépi folklór* fogalmát.⁵ Ennek magyarázatát – a megfelelő tanulságok levonása kedvéért – érdemes hosszabban idéznünk: az *osztálytársadalmak alávetett, de nem kizsákmányolt [sic!] osztályainak (és rétegeinek) közösségi jellegű társadalmi tudata... Voltaképpen ide tartozik a hivatásos és a folklór jellegű művészet közötti számos átmeneti forma... Tartalmilag a folklórhoz hasonló témák és művészi eljárások jellemzik, ugyanakkor megfigyelhető benne az egyéniség fokozottabb szerepe. A hagyományozás nem csupán szóbeli lehet, és a közösségi jelleg természetesen a nem kizsákmányoltak megfelelő csoportjára [?] jellemző. Általában... minden közösségi jellege ellenére is az írásbeliség alapján áll... voltaképpen közösségi kultúra terméke, de nem értelmezhető sem a közköltészet, sem a tömegkultúra kategóriáival... Az uralkodó osztályok kultúrája és a folklór közötti kölcsönös kapcsolatok (bár nem kivétel nélkül) zömmel a ~ segítségével történnek.⁶*

Ha dolgozatunk elején – a folklorisztika és az irodalomról való gondolkodás szempontjából – „vulgármarxista” hatások elszenvedését tételeztük, most megállapíthatjuk: ez a vulgármarxizmus maga. Habár az előbb kifejtett álláspontnak vannak használható elemei, amelyek tárgyalt korszakunk, a XVII–XVIII. század főként *kézírtos közköltészetére*, s annak speciális tematikájú részére, az ún. *kuruc költészetre* (is) jellemzőek. Ilyen például a nép- és a műköltészet közötti *átmeneti* jelleg, amely biztosítja a „magas irodalom” és a folklór közötti átjárhatóságot. Küllös Imola ezen az alapon – a történész Burke modelljének felhasználásával – feltételez a korábbi elit–népi opposzió helyett egy U-alakú közlekedőedényre emlékeztető kultúramodellt⁷, melynek lényege, hogy a kultúrjavak cseréje „a nagy- és kishagyomány” között nem közvetlenül történik, hanem egy médiumszerepet betöltő kommunikációs csatornán – illetve csatornák sokaságán – keresztül. A *közköltészet* – felfogásában – *olyan általánosan ismert, tömeges terjesztésű verses művek variánsokban létező halmaza, melyet egy adott közösség (társadalmi hovatartozásától függetlenül) használ; tekintet nélkül arra, hogy e műveknek van-e ismert szerzője vagy nincs, s függetlenül attól is, hogy az alkotás mely stílusrétegbe tartozik... [A közköltészetet] az alkalom és a funkció sokkal inkább meghatározza, mint az egyéni, költői invenció. Mind a névvel ismert szerzőktől származó, mind az anonim szövegek szájhagyományban és írott formákban is (kézíratos másolatok, illetőleg olcsó nyom-*

⁴ MNrL, 3. kötet, 1980, 360.

⁵ I. m. 2. kötet, F-Ka, 1979, 134.

⁶ I. h.

⁷ KÜLLÖS Imola, 2004, 20–21.

tatványok útján) terjedtek és variálódtak.⁸ Küllös azonban a közköltészet műszót leszűkíti a „kora újkori verses anyagra”⁹, holott – egyesek szerint – az tágabb értelemben az irodalom *mindenkori populáris regiszterét* jelenti, hiszen a *népköltészet* általunk ismert fogalmát csak a „Volksgeist” romantikus ideológiája, a XIX. századi programos népiesség hívta életre. Vagyis – e felfogás szerint – a műköltészettel a közköltészet állítható közvetlenül szembe. Nyilván ez az álláspont is megfontolandó, ám témánk szempontjából célszerűbb, ha Küllös definíciójánál maradunk. A *kuruc költészet* meghatározásánál pedig – kisebb kiigazításokkal ugyan, de – a néprajzi lexikont követjük.

Tematikai és időbeli határok; a *kuruc* szó eredete

Amit általában *kuruc ének* vagy épp *kurucnóta* névvel illetünk, nem fedile az az igen heterogén elemekből összeálló hagyományréteget és/vagy szövegcorpuszt, amely valamilyen módon kapcsolatba hozható a „kurucos” tematikával. Éppen ezért kívánatos, ha a „rarakódott” vagy „beágyazódott” rétegektől eltekintünk, és ennek a kultusznak – azt is mondhatnánk: „életérzésnek” – csak a magvát határozzuk meg *kuruc* költészetként. Ebben az értelemben korlátozzuk a kuruc énekeket a *Thököly Imre, majd II. Rákóczi Ferenc vezetésével vívott függetlenségi harcok eseményeivel és személyeivel foglalkozó epikus-lírai alkotások*¹⁰ körére, noha számos Zrínyi korabeli és az ő harcaihoz kapcsolódó, illetve a Wesselényi Ferenc nevével fémjelzett összeesküvéssel foglalkozó alkotás tartozik ide – az ún. *Thököly-kódex* első versei például az 1663–64-es évekre datálódnak –, nem beszélve a „kései kurucság” egészen a XVIII. század közepéig kitolódó versköltéséről.¹¹ Viszont ha a kuruc költészetet a történelmi „kuruc kor” versterméseként igyekszünk megragadni, azzal a kellemetlen ténnyel szembesülünk, hogy a jelenség behatárolása történetileg is problematikus. Egyes történészek az – Ady szavaival élve – „csatát vesztvén alig csatázva” megkötött dicstelen vasvári békét követő „elementáris erejű felháborodástól és elkeseredéstől”¹² számolnak a mozgalommal, míg mások az 1670-es fegyveres felkeléstől számítják a kuruc küzdelmek korát. Maguk a kurucok általában a Bocskai István vezette felkelést tekintették a kezdetnek.¹³

Ami a *kuruc* szó etimológiáját illeti, Bél Mátyás óta elterjedt az az elmélet, miszerint a kifejezés a latin *crux*, *cruciatus*, *crucius* szavakból eredez-

⁸ I. m. 15.

⁹ I. m. 11.

¹⁰ *MNrL*, 3. kötet, 1980, 360.

¹¹ *A Thököly-kódex és kuruckori versei*, szerk. BUSA Margit, Bp., 1958, 13.

¹² NAGY László, „*Nem jöttünk égi Hadak-Útján...*”, Bp., 1982, 13.

¹³ I. h.

tethető, mely eredetileg Dózsa György kereszteseire vonatkozott volna. Ez az idea azonban eredendően nem a kétségtelenül jeles történetíró Bél Mátyástól, hanem egy alkalmi „historiográfustól”, a székely nemesúr – és egyébiránt udvarhű, „labanc” érzelmű – Cserei Mihálytól származik.¹⁴ Történeti visszapillantásában a következőket írja: *László király idejében támadta a paraszti had Dósa András [sic!] generálissága alatt; mely hadat a zászlójokon és köntösökön levő fehér keresztről cruciatusnak hívtanak, a honnan vett eredetet a kurucz nevezet...*¹⁵ De a szerző a *labanc* szónak is talál etimont: szerinte a „lobbants” kifejezésből keletkezett, *mivel a németek puskával szoktanak inkább harcolni, mint karddal, a puska pedig felszokott lobbanni*¹⁶. Érvelése nem túl meggyőző egyik esetben sem, ennek ellenére a történetírás felkarolta és a közelmúltig – sőt: talán még ma is – elfogadja ezt a vélekedést – ti. a *crux*ból, *cruciatus*ból való származtatást. A nyelvtörténet viszont nem foglal ilyen egységesen állást: néhányan osztják az imént idézett, Cserei laikus nyelvészkedésére alapozott föltevést, a TESz. viszont – amellett, hogy a *kuruc* kifejezést ismeretlen eredetűnek tartja – feltételezi a szóról, hogy kezdetben ’kóborló, kószáló, bujdosó személy’ jelentésű lehetett.¹⁷ Megint mások a török *kurudzsi* ’kóborló’ vagy a – török közvetítésű – görög *κυροσ* ’rabló’ alakból vezetik le a vitatott szót.¹⁸ A történész Nagy László egészen sajátos álláspontot képvisel ebben a kérdésben: egy 1646-os, a „két Rákóczi György” idején készült erdélyi udvari ceremóniatervből és II. Rákóczi György, illetve Báthory Zsófia esküvőjének leírásából –, valamint Kemény János *Önéletírásából* – arra következtet, hogy a kifejezés eredetileg ’páncélos udvari apród’-ot jelenthetett – minthogy az erdélyi nemesi ifjakat páncélosan járaták („apró kuruczok”), és a *páncél* korabeli elnevezése *kuraczin* vagy *kuraczél* volt. Nem zárja ki a *Kur* vagy *Kurmacher* szóból való eredet lehetőségét sem, ’udvaronc’ értelemben.¹⁹ Ezek alapján Nagy azt fejtegeti, hogy *a Habsburg-hatalom ellen harcoló I. Rákóczi György apródjainak nevét alkalmazta a hetvenes évek felkelőire valamelyik felső-magyarországi Habsburg-párti katona...*²⁰

A kuruc költemények műfaji, illetve tematikus besorolása

A néprajzi lexikon besorolása szerint a kuruc költemények „műfaji szempontból történeti énekekre, politikai dalokra, vitézi énekekre és bujdosóéne-

¹⁴ *I. m.* 33.

¹⁵ Idézi NAGY László, in *i. m.* 35.

¹⁶ *I. h.*

¹⁷ *I. m.* 37–38.

¹⁸ *I. m.* 45.

¹⁹ *I. m.* 40–42.

²⁰ *I. m.* 46.

kekre” oszthatók.²¹ Kérdés, hogy beszélhetünk-e egyáltalán műfajokról vagy csak nagyobb tematikus csoportokról. Küllös Imola „az egyes alkotások, műfajok *alkalomhoz és/vagy funkcióhoz kötöttsége*” alapján a kuruc „verstermés” egészét a „*történeti és társadalmi tematikájú költészet*” körébe sorolja, ideértve még a latorénekeket, katonanénekeket, bujdosóénekeket, porcióénekeket, rabénekeket, paszkvillusokat stb. is.²² Természetesen nem arról van szó, hogy léteznek kuruc dalok és katonanének, bujdosóénekek stb., hiszen a kuruc tematikájú költészet nagy része besorolható ezekbe a típuskategóriákba. Érdekes viszont, hogy a kuruc költészet egyik legjelentősebb gyűjteménye, a *Thököly-kódex* verseinek szinte mindegyike *olvasni való vers; dal, ének nincs egy sem*.²³ Először tekintsük át a ténylegesen „énekformájú” alkotásokat – amelyek a folklórra is nagyobb hatást gyakoroltak –, majd foglalkozunk részletesebben a *Thököly-kódex*ben szereplő egyik elterjedt XVII. századi műfajjal, a paszkvillussal.

Az ún. *történeti énekek* valamely fontos közéleti vagy hadi eseménnyel, nemritkán ezek meghatározó, kiemelkedő személyiségével foglalkozó lírai vagy epikus alkotások, dalok. Előlegezőjüknek tekinthetők a XVI. századi – hivatásos énekmondók által előadott, citált – *históriás énekek*. A *történeti ének* megnevezés használata széles körű: korszakunkból ide sorolható szinte az összes többi tárgyalandó ének típus; legjelentősebb alkotása a *Rákóczi-nóta*.²⁴ Utóbbi ismert és népszerű formájában a XVIII. század 30-as éveiben keletkezhetett, ám jelentős „előéletre” tekinthet vissza: többek között a „Querela Hungariae” – főként a protestáns szerzők műveiben – már a XVI. század óta ismert toposzára. Előképe Rimay Kiben *kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán* című, „Ó, szegény megromlott s elfogyott magyar nép...” kezdetű verse²⁵, melyben megjelenik a később közhelyszámba menő *nép-szép-kép-ép* rímnégyes; ez később kiegészül a *tép-cserép-lép* stb. rímekkel, s végigkíséri – a „Magyarország panasz”-toposszal együtt – a manierista (és a barokk) költészetet – elsősorban református szerzőknél, s hatástörténete egészen a *Himnusz*ig nyúlik. A *Rákóczi-nóta* – tiltása ellenére vagy éppen azért – sokáig „szinte első nemzeti himnuszunk”²⁶ volt, a nemesi-nemzeti ellenállás szimbóluma.

Érdekesek a közvetlenül Rákóczi fellépése előtt dominál *porcióénekek*. A *porció* kifejezés a latin *portio* ’rész, arány’ szóból ered; a *katonatartás-ként* vagy *rovásadóként* is ismert fogalom egy adónemre utal. A XVII–XVIII. századtól a jobbágyság állami hadiadójának az elnevezése, amelyet

²¹ *MNrL*, 3. kötet, 1980, 360.

²² KÜLLÖS Imola, 2004, 26.

²³ *A Thököly-kódex és kuruckori versei*, 1958, 9.

²⁴ *MNrL*, 5. kötet, Sz–Zs, 1982, 342.

²⁵ *A XVII. század költői*, szerk. LATOR László, Bp., 1995, 24.

²⁶ *MNrL*, 4. kötet, N–Szé, 1981, 301.

egy-egy gazdaság összeírt vagyontárgyai után vetettek ki. A *katonatartás* tkp. a fizetni nem tudó jobbágyok számára a császári katonák elszállásolását és étellemezését jelentette. A *porcióének* a jobbágyosság ezzel kapcsolatos sérelmeit tárja fel – és a nemességét, hiszen figyelemre méltó módon a XVII. században még jellemzően a – jobbágyait „félto” – nemes panaszdala.²⁷ Már a Thököly és Rákóczi közötti két évtizedben felbukkannak az első *bujdosóénekek*²⁸, annál is inkább, mivel a *bujdosik*, *bujdokol* szó eredeti értelmében ’úton van, utazik, elhagyja lakhelyét’ szemantikai tartalommal rendelkezhetett, s csak később rakódhatott rá a ’kényszerűségből teszi ezt’ jelentésárnyalat. A kuruc korban azonban már jellegzetesen panaszdal, a „bujdosó” lehet „végvári vitéz (*Buga Jakab éneke*), kuruc katona (*Egy bujdosó szegénylegény*), kóbor diák (*Szegénylegény dolga*) stb.” Ide sorolható a Geszti Istvánnak tulajdonított vallásos-elégikus *Igen szép, bujdosó legények éneke*, amely a folklórra igen erős hatást gyakorolt („Elindultam szép hazámbul...”, „Én Istenem, rendelj szállást!...”)²⁹ A Rákóczi-szabadságharc első győzelmeit ünneplik a *vitézi énekek*: „a lovaskatonák bizakodó táncdala, a *Csínom Palkó* (Nosza rajta, jó katonák...) és a gyalogosok szülőföld-dicséret éneke, az *Erdélyi hajdútánc* (Nosza hajdú, füрге varjú...)” A vereségeket jeremiád típusú kesergő énekek örökítették meg, a szabadságharc utolsó éveiben bukkannak fel a Rákóczihoz intézett panaszdalok.³⁰

A Thököly-kódex paszkvillusai

Az ún. *Thököly-kódex* tipikus kéziratos közköltészeti gyűjtemény: versei – és prózai szövegei – a kora kuruckorból, Thököly idejéből valók.³¹ A prózaszövegek főként „hivatalos iratok: manifestumok, pátensek, epitafiumok és hivatalos levelek” másolatai túlnyomórészt latin nyelven. A versek többsége magyar nyelvű, de néhány latin és német vers is található a gyűjteményben. A latin költemények egy része epitafium, mások gúnyos hangú paszkvillusok, mint a *Pasquillus Thelekianus* című is.³² Ezt megelőzi egy magyar nyelvű „válaszvers”, amely szintén gúnyoros hangnemben íródott és szintén Telekihez szól – ezt is vehetjük paszkvillusnak, mint ahogyan a latin-magyar makaróni-nyelven írott *Bellevári Dávidnak maghán Wiczmandy Mihály Lakodalmában eset Sorsarul uyobban job formaban irattatot*

²⁷ I. m. 264–265.

²⁸ I. m. 3. kötet, 1980, 360.

²⁹ I. m. 1. kötet, 1977, 381.

³⁰ I. m. 3. kötet, 1980, 360.

³¹ *A Thököly-kódex és kuruckori versei*, 1958, 7.

³² I. m. 8.

Rithmussy is; rövidebb címe: *Unghi lakodalom*. A szüzsé azt követi nyomon, miként vernek szét és fosztanak ki egy labanc lakodalmat a kurucok.³³

A *pasquillus* – vagy magyarosabban: *paszkvillus* – Varga Imre meghatározásában ...*olyan gúnyvers, melynek létrehozója az alkalomszerűség, célja az irányzatosság. Háttérében mindig ott találunk valamilyen indulatot, érzelmi telítettséget, mely a támadás lírai alapját szolgáltatja. Bár vannak a műfajnak epikus jellegű hajtásai, a pasquillus műnemét tekintve lírai alkotás. A valódi vagy vélt sérelmet, bűnt, aljasságot, hibát, ferdeséget ostromozva vagy védelmezve..., legtöbbször elfogultan szól egyénekről vagy közösségekről. (...) Céljának megfelelően nemcsak bírál és fedd, hanem ócsáról, sokszor becsmérel és rágalmaz is.*³⁴ A XVII. században igen népszerű és elterjedt nemesi *paszkvillusok* azonban ...*helyenkénti gorombaságaik ellenére sem alacsony művelődési szintű termékek, hanem a provinciális jellegű nemesi műveltségnek a kor társalgási nyelvén való (többször latin-magyar keverék nyelven) kifejeződésai. (...) Az antik elem lépten-nyomon keveredik bennük a bibliaival, az adagiás stílus összeolvad a póriás durvasággal.*³⁵ A kuruc költészet számos alkotása verses *paszkvillus*, amelyek többségének történeti és esztétikai értéke is csekély, ugyanakkor jellemző műfaja a korok közköltésének (is).

Mindezeknek az ismérveknek megfelel az előbb említett magyar nyelvű, a *Pasquillus Thelekianust* megelőző költemény, az *Egy erdélyi fő embernek némely írásra rövid felelet*³⁶ [a szöveget olvasatomban közlöm: N. T.], amely összevethető egy másik, Apafi Mihályra írt gúnyverssel (*Ad illustrissimum ac celsissimum principem Michaelem Apaffi*).³⁷ Mindkettő magas rangú személyhez szól (az első főemberhez: „Telekirúl szól”, a másik fejedelemhez), és míg az első óva int a kurucok támogatásától, császári hűségre sarkallva, a másik a „közjót” és az igazságot kéri számon a fejedelmen – kioktató modorban. Ezt mindkét mű a megszólított rangjára való gúnyos utalással teszi a „szellemi fölény” pozíciójából, sőt: a másodiknak ez a felütése. *Ha az első lóra Isten felültetett, / Kit soha sem vártál, szíved sem reméltett, / Mint jó fejedelem ő hazája mellett, / Fárasszad elmédet az igazság mellett.*³⁸ (Apafi); *Uram, kérlek, kövesd az bölcsnek tanácsát: / Mentül nagyobb lévélsz, megalázd magadat, / Ne keresd magadnál magassabb dolgokat, / S ne vizsgálj magadnál sokkal nagyobbakat.*³⁹ (Teleki). S mindkét al-

³³ I. m. 8–9.

³⁴ VARGA Imre 1963. *A nemesi verses pasquillus* (Szentpáli Ferenc). In: ItK, 291.

³⁵ I. m. 292.

³⁶ *A Thököly-kódex és kuruckori versei*, 1958, 70.

³⁷ *Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal telyes kert*, szerk. LÖKÖS István, Bp., 1989, 71.

³⁸ I. h.

³⁹ *A Thököly-kódex és kuruckori versei*, 1958, 70.

kotás – továbbra is fölényes tudálékossággal – valamiféle morális érveléssel támasztja alá gúnyos hangütését: *Dicsősség okosnak az ő beszédiben. / De az esztelennek romlása nyelvéb[en]: / Úgy jár az, ki nem tér ő maga bőrében, / S gáncsot keres maga jó fejedelmében.*⁴⁰ (Teleki); *Mert igazság nélkül semmi meg nem állhat, / Isten is anélkül nem gubernáltathat, / Tolvajok serege is jól meg nem maradhat, / Anélkül semmi rend nyugvást nem tanulhat.*⁴¹ (Apafi). A Telekiről szóló vers akkor ér a csúcspontjára, amikor már durván személyeskedik – a „felfuvalkodott béka” ókori eredetű toposzát használva: *Fől ne fuvalkodjál nagy gondolatidban, / Mint a fene béka ő bú-súlásiban, / Hogy valamiképpen le ne törjék abban / Az erőd (ki nincsen), s dagályos agyadban.*⁴² S a versszerző gúnyoros udvariassággal, *Vale*-val köszön el a költemény végén.

⁴⁰ I. h.

⁴¹ *Külömb-külömb féle...*, 1989, 71.

⁴² *A Thököly-kódex és kuruckori versei*, 1958, 71.